

Bidrag til censurens historie under Fredrik V.

AF

L. Koch.

Censur er et ord, som nu i mere end 100 år har havt en dårlig klang i alles øren, og det var et påfaldende vidnesbyrd om, hvilket tryk den havde øvet på folket i sine sidste dage, da det 1849 indsattes i grundloven, at den aldrig kunde genindføres. Man vil vist nok også i hele dette århundredes litteratur forgæves søge efter nogen anden betragtning af den end fordømmelse over den tvang, den pålagde tænkningen, og beklagelse over, at den forhindrede fri drøftelse af statens og kirkens vigtigste anliggender. Det er ikke noget under, at det stillede sig således for forfatterne fra 1830—48; de havde jo selv følt censurs sværd hænge over deres hoveder, og mange af dem vare blevne ramte af det. Men det er dog utvivlsomt, at en institution, der i sin første begyndelse viser tilbage til den tid, da bogtrykkerkunsten blev opfundet, og som har været indført i hele Evropa med undtagelse af Holland og England, og som har bestaaet uanfægtet i 2—300 år, må have gjort sin nytte. Det er vist nok, at der al tid har været store ulemper

ved den, og især kunde det ikke være andet, end at de, som vare komne i kollision med den, beklagede sig derover; det var ikke fornøjeligt for en forfatter, når hans manuskript lå månedsviis hos censor for derefter at komme tilbage uden approbation eller fuldt af rødkridtsstreger, der udslettede, hvad der ikke havde behaget denne, eller endelig — ti også det skete — med kritiske anmærkninger og gode råd. Det er stundom gået hårdt ud over mænd, der havde udtalt anskuelser, der formentes at stride mod kirkens og statens love, og det var ikke al tid de, i det mindste når de vare embedsmænd, slap med, at skriftet undertrykkedes, eller at de vare sikrede ved, at censor havde billiget det. Det er bekendt, hvor stærkt Holberg har udtalt sig mod censuren¹⁾; men når man læser Holbergs skrifter, får man dog egentlig ikke det indtryk, at den har generet ham i nogen høj grad. Vi skulle ikke lægge vægt på, at man vil have meget vanskeligt ved at påvise i det enkelte den skade, censuren har gjort litteraturen; ti det ligger i sagens natur, at dens veje vare lønveje, det er tilfældigt, om vi vide, at det er bleven nægtet at lade en bog trykke, og vi kende ikke de steder i de trykte bøger, som censor har udslettet eller forandret, langt mindre hvad forfatteren har havt lyst til at skrive, men udeladt af frygt for censuren. Men censuren var et nødvendigt appendix til statskirken og enevoldsmagten; disse kunde — det har det 19. århundrede tilstrækkelig vist — ikke forliges med den frie drøftelse af de grundsætninger, hvorpå de byggede. Vil man fælde en fordømmelsesdom

¹⁾ I sit levnet. saml. skr. XXI, 496. N. M. Petersen, 2 udg. IV, 78. E. Holm, Holbergs statsretlige og politiske synsmåde 60.

over disse former for kirkens og statens orden, da falder censuren under samme dom; men anerkender man, at de til sin tid have været berettigede, og at de åndelige som de materielle interesser have kunnet trives under dem, da tør man heller ikke ud af en nutidsbetragtning fælde en forkastende dom over en institution, der væsentlig hører med til dem.

Vi skulle ikke her komme ind på censurens ældre historie¹⁾. Danske lov 2. 21. 1 havde fastsat den orden, der gjaldt i vort tidsafsnit, idet den bestemte, at alle bøger skulde gennemgås af universitetet, og at forfattere og bogtrykkere skulde være straf underkastede, hvis de unddrog sig dette eftersyn. — Der har, trods de enkelte ytringer, man til alle tider kan finde om, at en større frihed var ønskelig, ikke været nogen misfornøjelse med denne bestemmelse. Der var jo så at sige ingen, der drog i tvivl, at statskirke og enevoldsmagt vare heldige former for samfundets styrelse, hvilke man derfor ønskede beskyttede mod angreb i pressen, og dertil kom, at de enkelte satte lige så stor pris på selv at være beskyttede for ubehagelig omtale. Vi skulle siden anføre eksempler på, både at der førtes klage til regeringen af private, og at denne bestræbte sig for at forhindre, at der især i aviserne skulde fremkomme „personalia“. I det hele er der næppe i Fredrik V's tid fremført nogen klage over eensurvilkårlighed; tvært imod var den almindelige mening, at pressen nød al den frihed, der var ønskelig²⁾.

¹⁾ Hvad der vides herom, vil omtrent findes samlet i Rørdams universitetshistorie samt hans danske kirkelove. Se begge steder registeret under „bogcensur“. Jvfr. Danske magazin 5. r. I, 203—11.

²⁾ E. Holm, Kongemagt, folk og frihed 1746—70, 23 f.

Og dog danner netop vort tidsrum begyndelsen til en udvikling af litteraturen, der skulde fortsættes på en måde, der gjorde censuren til en utålelig byrde. Så længe litteraturen i sin helhed var og kaldtes lærd, kunde den ikke lide synderlig ved det bånd, der var lagt på den. Der lå ikke stor magt på, om nogle ytringer i en disputats eller et opbyggelsesskrift bleve udeladte eller forandrede, og overfor større arbejder har censuren ganske sikkert kun havt liden betydning. Mange bøger ere trykte, uden at der på dem er anført nogen approbation, f. eks. Torfæus's *antiquitates* og Slanges *Christian IV.* Og hvem skulde vel også have kunnet gå manuskripter af dette omfang igennem med den årvågenhed, der kræves af en censor? Når J. P. Anchersen, der ikke var nogen virksom mand, har sat imprimatur på to af de tykke kvarthind af Pontoppidans kirkehistorie, kan man også være temmelig sikker på, at dette er sket i tillid til forfatterens navn og ikke, fordi han havde gennemlæst dem. Censuren var ikke for de lærde, men for det store publikums skyld, og den ramte ikke mænd, der havde vundet et navn i litteraturen, men kun dem, der endnu vare ubekendte, og om hvem man ikke vidste, hvilke anskuelser de nærede, og som man — ti der var tillige noget faderligt beskyttende ved den — burde forhindre fra at gøre ubesindige skridt ind på den lærde vej. — Det havde overfor denne slags litteratur heller ikke meget at sige, om bogen blev opholdt nogen tid hos censor; ti alt gik dengang langsommere, og en bogs trykning tog en tid, man i vore dage vilde finde urimelig. Når professorerne skulde have disputatser trykte hos universitetets bogtrykker, kunde han ikke expedere mere end et ark om ugen eller i det højeste 3 i 2 uger, da

han var optaget af sine aviser og kongeligt arbejde, „og begge dele kan han dog ej heller forsømme“¹⁾).

Men anderledes blev det, da, hvad netop i vor tid var tilfældet, aviser og piecer begyndte at behandle dagsbegivenheder. Her var man inde på et langt farligere område end i de egentlige bøger; censuren måtte komme hurtigt, og det voldte vanskeligheder, når den krævede forandringer og udeladelser; ti der var ikke tid til at sætte noget andet i stedet, og dertil kom, at uagtet tilsynet med aviserne var lagt i særegne censorers hænder, var det dog ikke skarpt eller omhyggeligt nok til at forhindre, at der blev trykt ting, som censuren ikke friede forfatterne fra at bære ansvaret for. Regeringen skærpede da tilsynet, og den var stærk nok i vort tidsrum til at give dagspressen et overordentlig forkuet præg, men ikke til at forhindre, at dens udtalelser dog bestandig vakte anstød. Det følgende vil vise, at det langt mindre var på de egentlige bøger end på aviserne, regeringens opmærksomhed i Fredrik V's tid var henvendt.

Bogcensuren besørgedes af universitetet; i reglen indsendtes manuskripterne til decanerne, som da efter en vis orden fordelte dem mellem fakulteternes medlemmer; dog kunde hvert enkelt af disse også modtage sådanne og afgive censur extra ordinem. Enkelte forfattere fritoges helt for censur, således Pontoppidan, J. S. Sneedorf og det danske selskab; det lærde trondhjemske selskab fik, formodentlig på grund af, at den lange vej gjorde det besværligt at sende manuskripterne til København, tilladelse til at lade dem

¹⁾ C. Kall i et universitetscirkulære 1 Oktober 1761.

censurere af biskoppen i Trondhjem; men iøvrigt måtte intet skrift trykkes, før manuskriptet havde fået det bekendte mærke imprimatur med censors underskrift. Den groveste forseelse var det altså, når et skrift udkom, uagtet det var bleven påtegnet med forbud mod trykningen. Dette var tilfældet, da legationsråd A. Schumacher 1757 udgav: „Sandfærdig og på authentique dokumenter grundet efterretning om den hartad utrolige urenlige tilstand, i hvilken Snøde præstegård på Langeland befandt sig i året 1711.“ Det vilde dog næppe have vakt opmærksomhed, at dette skrift var udkommet på så uregelmæssig en måde, hvis ikke præsten i Simmerbølle på Langeland, Fredrik Marstrand, en søn af den præst, der skulde have bragt Snøde præstegård i så elendig en tilstand, havde klaget over den uret, der tilføjedes hans faders minde. Manuskriptet, hvorefter bogen var trykt, havde, som han påviste, været fremlagt i en sag, der havde været ført imod hans moder, og det var af højesteret „gjort til intet som noget, der ikke kunde komme hende til forkleinelse“. Universitetet tilrådede desuden at konfiskere „dette modbydelige skrift“, og det blev virkelig beslaglagt, og der blev dikteret både forfatteren og bogtrykkeren mulfter; men disse bleve siden eftergivne¹).

Dette er det eneste eksempel, der kendes på ligefrem trods mod et af censor nedlagt forbud. Ti det kan ikke regnes herhen, at prof. Rosenstand Goiske selv satte imprimatur på sine „Billige tanker mod ubilligt fritænkeri“, selv om det er rigtigt, hvad hans søn meddeler,

¹) Sæll. tegn. 1757 nr. 415 og 1758 nr. 53. Konsistoriets kopibog 1757 nr. 599 og 601. Smlgn. Luxdorphiana 138.

at han gjorde dette, fordi „bogen eller et enkelt sted i bogen anstod ej den daværende censor; han vilde ej uden at få det forandret sætte stemplet på den“¹⁾. Men dette ser kun lidet sandsynligt ud; skriftets første hefte udkom 1753, og det kan næppe lænkes, at andre af de daværende professorer end Holm skulde have gjort vanskeligheder mod et skrift af fakultetets mest ansete medlem; men Holm vilde næppe have fundet sig stiltiende i, at hans forbud således var bleven omgået. Langt rimeligere er det, at R. Goiske enten har benyttet sig af, at bogen udkom anonym, til selv at censurere den extra ordinem, eller at decanus ligefrem har sendt ham manuskriptet, så at her ikke en gang foreligger en formel uregelmæssighed. — I provinserne synes det, at bogtrykkerne have havt lyst til at emancipere sig; ti i året 1756 befalede det stiftsøvrighederne i Odense, Ålborg og Bergen at oplyse, om de der boende bogtrykkere lode deres skrifter censurere²⁾, og i Sorø siger F. Danneskjold, at han som overhofmester for at standse Basedows for-dærlige skriveri „satte igen i sin fulde kraft den tilforn efter loven anordnede, men da under fødder trådte censur“³⁾.

Når et skrift skulde udkomme på regelmæssig måde, skulde det efter sit indhold indsendes enten til det theologiske eller det philosophiske fakultets decanus. For det theologiske fakultets vedkommende skulde tillige de

¹⁾ Borgervennen 1794. 384. Udtrykket „den daværende censor“ viser, at man den gang havde glemt, hvorledes censuren var ordnet. Se N. M. Petersen, 2 udg., IV. 78.

²⁾ Oversekretærens brevbog i det danske kancelli, 1756 nr. 310, 311 og 312.

³⁾ Luxdorphiana 32. J. Krafts „Kritiske breve“ 1761 ere udkomne uden censur, medens et senere trykt tillæg til dem har denne.

extraordinære professorer E. Pontoppidan, præsten ved Trinitatis kirke L. Leth og den tyske hofpræst J. A. Seydlitz deltage i censuren. Dette var bleven bestemt i Christian VI's tid ¹⁾, og hensigten hermed var, at man vilde åbne adgang for bøger, der gik i pietistisk retning, til at udkomme; men det synes mærkeligt nok, at ingen af censorerne i vort tidsrum har holdt så skarpt udgik efter Herrnhutisme som Seydlitz.

For theologiske skrifers vedkommende skulde man synes, at der var sørget omhyggeligt nok, så det måtte være umuligt, at noget utilbørligt kunde slippe igennem; de vare nemlig underkastede et tredobbelt eftersyn, først af biskoppen i det stift, hvori forfatteren boede, dernæst af den ordinære censor og endelig endnu af generalkirkeinspektionen ²⁾. Men hvad biskoppens genemsyn angår, da blev det ofte sprunget over; Sællands biskop erindrede ved et landemøde 1755 om, at theologiske og særlig kateketiske bøger skulde gennem ham indsendes til universitetet; men dette modtog mange manuskripter, som ikke vare gåede den vej, og censorerne viste dem da enten tilbage eller, hvad der var det almindeligste, approberede dem på vilkår, at de forevistes biskoppen. — Endnu mindre havde sikkert kirkekollegiets genemsyn at sige; det var allerede omtrent sovet hen, og prof. P. Holm udtalte lejlighedsvis, at formodentlig ingen der gennemlæste andre af de bøger, der vare censurerede af fakultetet, end sådanne, som vare mistænkte. Men heller ikke disse synes kollegiet at have givet sig synderlig af med; ti den nævnte

¹⁾ L. Koch, Christian VI, 131—33.

²⁾ Smstds. 133.

ytring er fremkommet ved, at en bog af en velbekendt herrnhutisk forfatter var sluppet gennem alle tre instanser.

Det theologiske fakultets protokol over alle af det censurerede skrifter under 50 ark i manuskript er opbevaret og giver os et levende billede af, hvorledes fakultetet røgtede sit hverv som værner for litteraturen¹⁾. Opgaven var at passe paa, at „ikke noget løber med igennem, som kunde agtes anstødeligt for fædrelandet i henseende til religionen og staten så vel som til gode sæder“. Disse ord ere udtalte af prof. B. Møllmann i anledning af, at politimester Torm i København havde konfiskeret et af ham censureret skrift „Bondesamtale angående krigen“ (1758). Han indrømmer, at det er et dårligt skrift, „ligeså begærligt læst som mørkt og uforståeligt“; men derfor mener han, at han intet ansvar har, og alle hans kolleger med prokansleren i spidsen vare enige med ham så vel om, at han havde opfyldt sin pligt som censor, som i at andrage på, at beslaglæggelsen skulde hæves²⁾.

Men så rigtig denne grundsætning end kunde være, er den dog langt fra bleven holdt; ti der er ikke så lidt kritik i censurerne udover, hvad der måtte have hensyn til statens og kirkens tarv. — I året 1746 indgav Eil-schow et manuskript: „Den kristelige religions sammenhæng forestillet i et skuespil“. Men P. Holm nægtede at approbere det, da han ikke skønnede rettere, „end at det måtte blive til liden nytte, men megen anstød for de fleste, om den kristelige religion i skuespil

¹⁾ Universitetets arkiv. pakken „Censura librorum argumenti theologi“.

²⁾ Universitetets kopibog 1758 p. 744 og et tilsvarende cirkulære.

skulde fremsættes og en aktør der repræsenterer den herre Kristus selv“. Det næste år prøvede forfatteren, enten dette har været Eilschow selv eller en anden, atter sin lykke med en omarbejdelse; det var nu blevet til „en historie og adskillige samtaler“. Men Pontoppidan, som nu gennemlæste manuskriptet, vilde heller ikke tillade trykningen af „dette komiske skrift“, der „vist vilde hjælpe til at gøre Kristi kors forfængeligt i de fleste læsers hjærter“. — Samme år nægtede Holm trykningen af en oversættelse¹⁾, „siden den fast overalt er saa urigtig og slet, at det både i henseende til dominium interpretum og andre er allerbedst, at den ikke trykkes“. — En jubelprædiken 1749 af den senere stiftsprovst O. Holmboe i Kristiania får vel imprimatur af Seydlitz, men med det tillæg, at der skal udelades adskilligt, „som forråder en for en Guds ords tjener i kirken utilladelig misbrug af Guds ord“. — Et andet lille skrift af P. Ribberg approberes ligeledes af Holm, men med den bemærkning, at „poesien og rimene vise på mange steder alt for liden flid at være anvendt“. — Endelig skal endnu anføres, uagtet det er en udsættelse af en anden art, at da Alb. Bengels „60 opbyggelige taler over Åbenbaringen“ 1769 oversattes, forlangte Rosenstand Goiske, at der skulde udelades „en deklamation mod universiteter og skoler“. — De her anførte eksempler ville være tilstrækkelige til at give et billede af de formelle udsættelser, der gjordes over de indleverede skrifter. Der findes ikke noget eksempel i det theologiske fakultets protokol på, at censor har givet et skrift en anbefaling. Dette kunde dog ogsaa ske, og Kofoed Ancher kom

¹⁾ J. Hall, Himlen på jorden, oversat af Boy Klíngenberg.

ved en sådan lejlighed galt afsted. Grev Manderup Rantzau havde leveret ham et manuskript, og da han troede, at skriftet var forfattet af greven selv, „fandt han sig forbunden af besynderlig egard for skriftets formentillustre autor at approbere et så nobelt foretagende med en eloge“. Men da det viste sig, at F. C. Schönau var den virkelige forfatter, tilbagekaldte han sin ros i avisen, „da det var højstbemeldte greve alene og ingen anden, som approbationen sigtede til og med rette tilkom“¹⁾.

Hovedopgaven for det theologiske fakultet var at forhindre trykningen af herrnhutiske skrifter. Det viste sig her ret, at medens den egentlige pietisme næppe kan siges at have slået rod i Danmark, var dette i høj grad tilfældet med herrnhutismen. Af Københavns præster var det, foruden L. Leth ved Trinitatis kirke, som dog ikke synes at have været meget fremtrædende, især den tyske garnisonspræst Gottlieb Seeboth, som tilhørte denne retning. Han fik 1763 med nød lov til at lade et skrift trykke, og to år efter nægtedes det ham ligefrem at udgive en prædiken, da den indeholdt „sådanne meninger, talemåder og læremåde, som smage for meget af Herrnhutianismo“, og Holm udtalte lejlighedsvis med en let forståelig hentydning til Leth, der var studenternes præst, at „det er alt for bekendt, at ej alene en del prædikestole, også sådanne, på hvilke sådant kan være skadeligt, længe have været således betjente, at større splid i kirken og sektens tilvæxt derved har været sær befrygtelig, men og en stor mængde herrnhutiske sange ere tid efter anden oversatte på

¹⁾ G. L. Baden, Fredrik V's årbog 87 og Posttidende 1751 nr. 70.

Dansk“. Det var egentlig ikke så underligt, at en theologisk professor kunde blive betænkelig: ti det er en forbavsende mængde herrnhutiske piecer, der indleveredes til censur. Det var ikke præster, men lægmænd, ofte almuesmænd, der forfattede eller oversatte dem, og de indleveredes af bogtrykkerne eller af professor Kalls tjener, grev Holsteins løber og mænd i lignende stillinger. Det theologiske fakultets censur kan ikke siges at have været streng, det approberede en stor mængde sådanne småskrifter, der, efter titlerne at dømme, utvivlsomt ere udgæede fra den herrnhutiske kreds, men når det nægtede tilladelse til trykning, var det i de allerfleste tilfælde, fordi skriftet var „skreven i den gout, som i herrnhutiske sange er observeret og har været til anstød“, eller fordi det indeholdt „vildfarelser, tåbelige talemåder og forvirrede zinsendorfske tautologier“ o. desl. Det skal også her nævnes, at da H. Gerner, der havde opgivet sit embede som Sællands Stiftsprovst for at blive „administrator for den lutherske tropus og inspektør for de evangelisk-lutherske brødre-menigheder i Schlesien“, 1750 vilde udgive nogle „Casualprædikener“ i København, vilde fakultetet ikke tillade, at de bleve trykte¹⁾. Hvor agtpågivende man var, især for at forhindre udbredelsen af herrnhutiske sange, kan ses af, at det 1747 forbødes i Kristiania at synge selv utrykte sange ved brylluper og begravelser, når disse ikke først vare forelagte biskoppen. — Forandringen i den danske kirkes forhold til Herrnhuterne var allerede indtrådt, før Fredrik V besteg tronen; men det kunde dog ikke undgå

¹⁾ Det er formodentlig de samme Casualprædikener, som s. å. tryktes i Görlitz.

opmærksomheden, at man i tidligere tider havde ladet meget passere, som nu ikke vilde kunne være sluppet igennem censuren. Således gjorde generalsuperintendent Struensee 1762 opmærksom på en i Tønder trykt salmebog, hvis indhold mestendels, om ikke helt, var taget af herrnhutiske salmebøger, og som indeholdt mange i vor kirke usædvanlige udtryk; den brugtes, siges der, meget i forsamlinger. Det viste sig imidlertid, at den var censureret og approberet af det theologiske fakultet¹⁾.

En ejendommelig censurvanskelighed indtrådte, da en Jøde, Kappel Samson, 1755 ansøgte om i forening med en broder at måtte oprette et jødisk bogtrykkeri i København. Universitetets erklæring indhentedes, og professorerne vare meget uenige om, hvad der skulde svares. Adskillige frarådede helt at give en sådan tilladelse, dels fordi det var en kristelig stat betænkeligt at tillade sligt, dels fordi det var unødvendigt; ti, siger C. Kall, „der er Gud ske lov hidindtil her i landet ej så mange jøder, at for deres skyld et bogtrykkeri turde behøves, helst da de her boende Jøder slet ikke trykkes af jødisk erudition“. — Den liberaleste var Rosenstand Goiske, der ikke mente, at den kristelige religion kunde have nogen skade, eller den jødiske vildfarelse nogen styrke af et sådant bogtrykkeri, hvortil han føjer, „at Jøder ej vindes ved den indbildning om mangel på kristnes velvillighed mod dem“. Han foreslår derfor, at tilladelsen skal gives, og at den hebraiske professor skal påtage sig censuren af de skrifter, der måtte blive trykte.

¹⁾ Oversekretærens brevbog 1762 nr. 121. Det er uden tvivl en i Tønder 1755 trykt udgave af Egidius's salmebog med et tillæg af den såkaldte Warnitzer salmebog.

Men denne, C. Kall, nægtede på det bestemteste at overtage dette hverv; han vilde eller kunde ikke læse hebraiske manuskripter; ti „disses characteres ere så adskillige fra den ordinære hebraiske skrift, derhos litterarum så intrikate, at det er et helt arbejde for den, som ej selv er Jøde, at læse slig skrift“. — Enden blev da, at det tillodes Kappel Samson at oprette et trykkeri; men han måtte kun udgive bøger, der tilforn andensteds havde været trykte, efter at disse vare approberede af universitetet; med nye skrifter måtte han ej befatte sig, da de ikke kunde udkomme uden censur, men gennemlæsning af jødiske håndskrifter vilde være alt for møjsommeligt og spilde for megen tid for hvilken censor ved universitetet det end måtte være. — Det kan derefter ikke undre os, at bevillingen ikke blev benyttet¹⁾.

En gren af litteraturen, som man skulde have antaget måtte føle sig særligt besværet af censuren, var den netop nu opkommende undersøgelse af statens næringsveje og dens hele økonomiske tilstand. Det blev nemlig anset for uforsvarligt at skrive noget, der kunde give fremmede en ufordelagtig mening om staten og dens institutioner samt om beboernes vilkår. Men dette måtte være vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at undgå for dem, der netop vilde fremkalde reformer. Da vi ikke have samme kendskab til det filosofiske fakultets censurer som til det theologiskes, kunne vi ikke påvise, hvorledes det er gået de enkelte

¹⁾ Universitetscirkulære 17 Oktbr. 1755. Konsistoriets kopibog s. å. p. 398. Sæll. register 1755 nr. 747. Ifølge A. D. Cohen, De mosaiske trosbekendere i Danmark, 468 fik Isr. Moses Israel 7 Juli 1786 det første privilegium på et hebraisk bogtrykkeri.

skrifter. Men det tør antages, at der ikke er lagt dem hindringer i vejen. Den økonomiske literatur var i høj grad på moden, og meget af den fremkom under grev Moltkes beskyttelse og var altså sikker nok. Dog må det bemærkes, at da Fr. Lütken udgav sine „Økonomiske tanker“, der gjaldt for det frimodigste af alle den slags skrifter, anså han det dog „efter de nuværende tiders lejlighed for sømmeligt og rådeligt“ at udelade adskilligt af, hvad han havde skrevet. Han har vel således været sin egen censor, men dog vist nok kun af frygt for, at hans skrift ikke skulde slippe gennem censuren eller, om også dette lykkedes, dog blive ilde optaget¹⁾. Lütken havde måske ubehagelige erindringer om, hvad en censor kunde tillade sig; ti han skal engang have fået et skrift om en theologisk materie tilbage „rettet, ligesom en skolelærer retter en discipels stil“, hvilket skrift derfor aldrig blev trykt²⁾.

Det var dog den mærkeligste og tillige den betænkeligste side ved hele censurvæsenet, at når et manuskript var sluppet igennem skærsilden og havde fået sit imprimatur, var forfatteren derfor ingeni lunde fri for videre tiltale; ansvaret var ikke, som man skulde tro, overflyttet på den censor, der ikke havde passet tilstrækkelig nøje på; men det var forfatteren, der blev tiltalt og straffet, hvorimod der i sådanne tilfælde ikke rejstes nogen anklage mod bogtrykkeren eller forhandlerne, om det end kunde komme til at gå ud over dem, når oplagene konfiskeredes. Vi skulle anføre

¹⁾ De udeladte stykker ere trykte i Suhms nye samlinger II, 3die hefte, 65—90.

²⁾ Ph. Rosenstand Goiske i „Borgervennen“ 1794, 385.

exempler herpå, og da først et sådant, i hvilket det theologiske fakultet selv tog en censur tilbage.

En norsk kapellan, C. Norman¹⁾, der lå i København for at søge embede, havde oversat nogle passionsprædikener af J. G. W. Forstmann²⁾. Manuskriptet var d. 14 Maj 1763 bleven leveret prof. J. O. Bang, og denne havde samme dag påtegnet det: „Imprimatur extra ordinem“, hvilket vil sige, at han havde påtaget sig censuren, uden at skriftet var bleven ham sendt fra decanus. Men der var i tidligere tid bestandig bleven nægtet tilladelse til at lade trykke skrifter af Forstmann, og da det her nævnte udkom, slog P. Holm alarm. Han skrev til Waisenhusets bogtrykker, Stein, at han ufortøvet havde at forevise ham manuskriptet og opgive, af hvem det var approberet. Hvad der især havde vakt anstød, var, at tilhørerne i prædikenen om Peders fornægtelse formanedes til ikke at fragå, at de hørte til „disse folk“, og til ikke at være bange for Annas og Kaifas, hvortil Holm føjer som forklarende parentes: „De fornemme gejstlige“. Stein svarede, at Bang havde approberet skriftet; dette var nu trykt i 2540 eksemplarer; men forfatteren nægtede at udlevere manuskriptet med det påtegnede imprimatur, da dette var det eneste, han havde at holde sig til. Sagen blev forhandlet mellem professorerne, og Holm beklagede sig over Bangs forhold ved at skrive imprimatur på sådanne skrifter, endog

¹⁾ Præst ved Fredriks hospital 1765, i Kongsberg 1771. Worms forfatterlexikon II. Det her omhandlede skrift var „Fire passionsprædikener om Jesu bøn og knæfald i Gethsemane, Peders fornægtelse og Peders omvendelse“.

²⁾ Præst i Solingen, f. 1706, † 1759. „Han sluttede sig til Zinsendorfs lære om forsoningen uden at blive sin kirke utro.“ Allg. deutsche Biographie.

extra ordinem, og siden at undskylde sig med, at han i det kun havde fundet nogle udtryk, som han ikke selv vilde bruge. Da det nu tilmed viste sig, at der i bogladerne solgtes flere skrifter af Forstmann, udstedte universitetet en „plakat“, hvorved det forbødes at sælge disse, især til studenter og ustuderede folk; andre køberes navne skulde opskrives. Dette var ikke nogen ualmindelig form for forbud mod fremmede bøger; det var kun de umyndige, hvis sind ikke måtte forgiftes ved at læse dem; men man vilde ikke afskære de lærde vejen til at lære at kende, hvad der rørte sig i udlandet. Tillige skrev fakultetet til patronen, dels for at forespørge, hvorledes det skulde forholde sig overfor Norman, dels for at foreslå en forandring i den orden, der var bleven truffet ved reskript 10. Oktober 1738, da det bestemtes, at censuren ikke skulde undertegnes af den enkelte professor, der havde læst manuskriptet, men udfærdiges af notarius i henhold til protokollen. Hensigten hermed havde utvivlsomt været at dække over det, når især de ekstraordinære professorer vare mildere i bedømmelsen af pietistiske skrifter end deres kolleger. Nu, da man netop ønskede at føre en strengere kontrol med sådanne, vilde man vende tilbage til det gamle. Dette blev bifaldet af kancelliet, der tillige pålagde Norman at opfylde forlangendet om at indsende manuskriptet, men iøvrigt henviste ham til fakultetet, hvis han havde noget at søge. Et egentligt forbud mod skriftet synes der ikke at have været udstedt, og da kancelliets resolution først kom 1765, har det formodentlig også inden den tid været udsolgt¹⁾.

¹⁾ Reskr. 29. April 1765 og flere aktstykker i pakken: *Censura librorum argumenti theologici* i universitetsarkivet. Smlgn. L. Koch, *Christian VI*, 132—133.

I dette tilfælde var det altså universitetet selv, der optrådte mod sin egen censur; men det kunde også være regeringen. I året 1756 udgav præsten F. Monrad i Agerup en „Catechismi forklaring“. Denne var gennemset af fakultetet og formodentlig også både af biskop og kirkekollegiet. Men ikke desto mindre fik universitetet ordre til strax at føje anstalt til, at alle eksemplarer af den beslaglagdes. Prof. Ziegenbalch gik til bogtrykkeren, A. H. Godiche, hos hvem han dog intet fandt; derimod blev en del eksemplarer borttagne hos tre forhandlere. Som grund til beslaglæggelsen anføres, at der „i den fandtes en del mod ærbarhed stridende spørgsmål“. Forfatteren bruger ganske vist temmelig uforbeholdne udtryk i sin forklaring over det 6te bud, men de ere ikke af en sådan beskaffenhed, at man skulde synes, de kunde gøre så streng en fremgangsmåde nødvendig.

Der synes ikke at have været tale om at pålægge Monrad nogen anden straf end konfiskationen; dette blev derimod tilfældet, da den siden så berygtede J. C. Bie 1765 udgav „Moralske fabler“. Han havde fået prof. Kratzensteins imprimatur ved at dedicere bogen til hans kone; men dette hjalp ham ikke; den blev konfiskeret og forfatteren ved resolution af 30. September 1765 dømt til at hensættes på Kristiansø for „udi den 6te fabel om bæveren på formastelig måde at have taxeret udfaldet af en sag, som var afgjort ved kongelig resolution“. I denne fabel fortælles der, hvorledes bæveren, der var et skikkeligt og fredeligt dyr, blev af en ondskabsfuld abe bagvasket således, at dyrenes konge forviste den fra skoven. Der er herved uden tvivl sigtet til grev Danneskjold-Laurvigs forvisning, fordi han

havde bortført skuespiller Roses datter¹⁾, og aben er formodentlig ingen ringere end grev A. G. Moltke, der antog sig den forurettede. Bie slap dog for fængselsstraffen, og han var ikke bleven afskrækket fra at fortsætte sin literære virksomhed; ti allerede i året 1767 ansøgte han om at måtte udgive et blad på vers: „Den poetiske novellist“ i stedet for den hidtil udkomne „Skjaldtidende“. Men universitetet frarådede at tillade dette, da generalfiskal F. W. Wivet nedlagde indsigelse, fordi det stred mod et ham 1754 givet privilegium på at udgive „Den danske Mercurius efter Bordings måde“, hvilket blad nu var udkommet hver måned i 4 år, uden at han havde tjent en skilling derpå²⁾.

En noget lignende sag var bleven afgjort året i forvejen, kun at det her ikke var en kongelig resolution, men en højesteretsdom, der var bleven kriticeret. Det kombinerede admiralitets- og generalkrigskommissariatskollegium havde nemlig anlagt en sag mod en af Københavns store købmænd, etatsråd Iselin, fordi en del hamp, han havde leveret til marinen, havde været ubrugelig, og højesteretsdommen var gået Iselin imod. Denne udgav da, som han selv sagde, for ikke at lide skade på sin kredit, anonymt en „Species facti“, der meddelte omstændighederne ved denne sag. Hertil havde han så føjet et postscriptum, hvori det hed, at han desuagtet var bleven dømt af højesteret. Det var især denne sidste ytring, der blev betragtet som en kritik af dommen, og for hvilken han idømtes en mulkt af 1000 rd. Men sagen viser yderligere, hvorledes censuren egentlig

¹⁾ C. D. Biehl. Hist. tidsskr. 3die række IV, 278 f.

²⁾ Biografisk lexikon, art. J. C. Bie. — Sæll. tegn. 30. September 1765, nr. 506. Universitetets kopibog 2. Marts 1767 p. 848.

kun var en sikring for bogtrykkeren, og det var også kun ham, forseelsen faldt til last, hvis den manglede. Dette var nemlig her tilfældet; men det kom ikke i betragtning overfor Iselin, hvorimod bogtrykker Philibert blev idømt en bøde af 30 rd. for at have trykt skriftet¹⁾.

Hvad den fremmede litteratur angår, da har den omtrent uhindret og uprøvet fået lov til at komme her ind. Så vidt vides, blev der ikke af regeringen skredet ind mod salget af fremmede skrifter, undtagen når det forlangtes af gesandterne; men dette skete også jævnligt. Et særdeles graverende tilfælde var det, da en bogtrykker i Kristiania, Berg, 1756, netop det år, da det svenske kongepar forsøgte at indskrænke „friheden“, havde trykt et svensk skrift med titlen „Sverrigs nuværende tilstand“. Den svenske gesandt forlangte denne pasquinade beslaglagt, bogtrykkeren blev arresteret og idømt en mult, der dog af hensyn til hans lange arrest og hans fattigdom kun sattes til 50 rd.²⁾ Også den preussiske gesandt udvirkede et forbud mod salg af et par bøger³⁾; men især var den russiske gesandt efter 1762 påpassende for at forhindre, at noget af de talrige skrifter, der udkom i Holland og andensteds om Peter III's afsættelse og mord, her skulde forhandles⁴⁾.

Hvad vi således vide om bogcensuren, som den i vort tidsrum udøvedes, gør ikke indtrykket af strenghed, men snarere af holdningsløshed og tilfældighed. Det var kun lidet betydelige skrifter, overfor hvilke der gjordes vanskeligheder, og snarere end man kunde beklage sig

¹⁾ Stampedes erklæringer IV, 556.

²⁾ Oversekretærens brevbog 1756, nr. 265 og 412.

³⁾ Sæll. tegn. 1758 nr. 523.

⁴⁾ Oversekretærens brevbog 1762 nr. 359 o. fl. st.

over for skarpt et tilsyn, kunde forfatterne have grund til at være misfornøjede med, at dette var så slapt, at det ikke sikrede dem mod misfornøjelse og ubehageligheder, når deres bøger bleve trykte. Censuren var ganske vist et sværd, der til enhver tid kunde slibes på ny og da bide skarpt nok i litteraturens legeme; men for tiden var det så sløvt, at det kun føltes lidt.

Anderledes gik det derimod med aviserne, der efterhånden kom under et sådant tryk, at man ikke kan undre sig over, at deres indhold gør det fattigste indtryk. Aviscensuren var 1738 bleven henlagt under generalpostdirektørerne, og det var ved reskr. af 6. Maj 1740 bleven pålagt disse, at de herefter „ikke separatim men conjunctim“ skulde gennemgå aviserne for at forhindre, at de indeholdt noget, som kunde være anstødeligt mod en eller anden stat. Men i årene 1742 og 44 var dette tilsyn blevet ophævet, først for Postrytterens, siden for Statstidendens vedkommende, og i en række år udkom aviserne uden at være underkastede noget gennemsyn¹⁾. Men i året 1752 skrev det danske kancelli til generalpostamtet, at forfatterne af aviserne i den tidste tid havde indført dem aldeles uvedkommende personalia, samt tiltaget sig andre utilstedelige friheder. De skulle derfor advares om at være forsigtige, „så fremt de ikke ville vente, at deres aviser efter den udi 1738 og 1739 gjorde foranstaltning skulle først indsendes til de gode herrers approbation og revision“²⁾. Det næste år gentoges advarslen i en endnu skarpere form: der indføres

¹⁾ Stolpe, Dagspressen i Danmark til 1750 III, 191. Om aviscensurens tidligere historie se smstds. I, 129, II, 293—95, III, 176 f. 180.

²⁾ Oversekretærens brevbog 1752 nr. 339. Smlgn. Christian VI, 134.

i aviserne „uden eftertanke eller skønsomhed paa et blot løst spargement sådanne ting, hvortil forlæggerne aldeles ingen rede kunne vide, men som anføres alene for at fylde bladet“. Anledningen til denne skarpe tiltale var, at en af aviserne havde berettet, at der skulde udrustes 6 linieskibe og 4 fregatter; det tilføjes derhos, at der aldeles ingen undskyldning kunde søges i, at sådanne efterretninger havde stået i fremmede blade. Denne gang blev kancelliet dog endnu stående ved at true med mulkt og med, at avisernes trykning uden gennemsyn vilde blive forbudt; men det varede ikke længe, inden den sidste truelse blev udført.

I året 1756 klagede nemlig fremmede gesandter over, at aviserne indeholdt „passager, der vare anstødelige og skadelige for deres hoffer“. Bernstorff henvendte sig da til det danske kancelli, og dette besluttede nu atter at sætte censuren i kraft. Men denne blev, uden at det kan siges, hvad grunden dertil har været, nu henlagt under selve det danske kancelli, måske dog især fordi alle den slags sager måtte behandles af dette. Politimester Torm og Luxdorph i egenskab af maître des requêtes skulde foretage eftersynet. I den instrux, der gaves for dette, og som i alt væsentligt var en gentagelse af en tidligere instrux fra 1701, da avisgennemsynet ligeledes for en tid henlagdes under det danske kancelli¹⁾, hedder det: Alt skal udelades, som kan være „Os, vore ministre, høje standspersoner og vor stat til præjudice Alt, hvis eragtes, at fremmede potentater og regeringer, aller mest Vore frændter, forvandter, naboer og allierede, eller almindelig de ved Vores hof

¹⁾ Stolpe, anf. skr. II, 296.

accrediterede gesandter . . . kunde have billig årsag til at støde sig på . . . Ellers må om Vore kundbare allierede og venner et og andet anføres, som kunde være dem til nogen ære og fornøjelse“. — Man vil ikke kunne påstå, at det var anvisning til nogen fuldstændig eller upartisk fremstilling af de udenlandske forhold, her gaves¹⁾).

Det danske kancelli skulde nu altså gennemse bladene, før de tryktes. Men hertil ansås det for nødvendigt, at det skulde være i besiddelse af de udenlandske blade, hvoraf de optog beretninger, og det pålagdes udgiverne at holde et exemplar af disse til brug for censorerne. Dertil vare bogtrykkerne, brødrene Berling og Høpfner, også villige, men kancelliet forlangte, at hver af dem skulde holde blade, som den anden ikke holdt, og navnlig at „de regensburgske tidender“ skulde være derimellem, uagtet de begge erklærede, at de ingen brug havde for dette blad. Universitetet fik da ordre at tilholde de genstridige til at opfylde kancelliets fordring, som professorerne også anså for rimelig; „ti eftersom begge bogtrykkere efter kongelig ordre skal forskaffe fremmede aviser til revisores, så holde vi det for billigt, at en af dem holder et slags og den anden et andet slags fremmede aviser, på det revisores kan få de aviser, de bør have, og dog ikke få nogen in duplo“. Nu have uden tvivl bogtrykkerne måttet give efter og holde „de regensburgske tidender“, så kancelliet har fået afvekslende avislæsning²⁾).

Den nye ordning lader iøvrigt ikke til at have været mere tilfredsstillende end den gamle; ti klagerne vedblev,

¹⁾ Reskr. 15. Oktober 1756. Sæll. tegn. s. å. nr. 506 med indlæg.

²⁾ Oversekretærens brevbog 1757 nr. 112. Konsistoriets kopibog s. å. nr. 584.

og revisorerne holdt ikke sådanne udtalelser ude af aviserne, om hvilke man dog på forhånd kunde sige, at de vilde blive ilde optagne. I året 1760 havde Adresseavisen (nr. 57) optaget en oversættelse fra Tysk, hvori der taltes meget uforbeholdent om den hensynsløse behandling, der blev protestanterne til del fra Østrigs og de andre katholske magters side. Den østrigske gesandt klagede derover; men om denne sag var det gammel skik at udtale sig mere frit end om andre udenlandske anliggender; regeringen selv benyttede også alle lejligheder til at optræde som protestanternes talsmand, og gesandten opnåede ingen anden oprejsning, end at det forbødes bladet at optage fortsættelsen af den påklagede artikel¹⁾. Derimod fik politimesteren 1764 ordre til at arrestere forfatteren til en højst anstødelig relation, der havde stået i de Berlingske tidender om, at kejserinde Catharine skulde have meddelt senatet, at lægerne havde erklæret, at hendes søn ikke kunde leve²⁾. Vi se således atter her, hvor lidt forfatterne betryggedes ved censuren; det var netop politimesteren, som ved gennemsyn af bladet skulde have forebygget, at det indeholdt noget, der kunde volde anstød, hvem det blev pålagt at straffe den ulykkelige forfatter. Det var måske denne sag, der gav anledning til en ny forandring, i det der, da de udenlandske magter bestandig klagede over, at bladene vare uforsigtige med, hvad de optog af fremmede aviser, under 31. Januar 1765 befaledes, at der skulde beskikkes en særegen censor over aviserne³⁾.

1) Oversekretærens brevbog 1760 nr. 282 og 357.

2) Smstds. 1764 nr. 556.

3) Smstds. 1765 nr. 62.

Det var vel diplomaternes ømskindethed, der således drev regeringen til bestandig at holde aviserne strammere og strammere. Men private folk gav dem ikke stort efter, og enhver, der var bleven genstand for en dadel i aviserne, søgte til autoriteterne for at få oprejsning. Således klagede studenterne 1750 over, at der i Postrytteren, som tryktes af universitetets egen bogtrykker, Høpfner, var talt om, at „deres ryggesløse og vilde opførsel gav stor forargelse og drog onde suiter efter sig“¹⁾. Hvor stor frygt man nærrede for, at der offentlig skulde blive sagt noget, der kunde anses for krænkende for enkeltmand, viste sig også, da grev Holstein 1757 gav prokansler Pontoppidan ordre til at advare udgiverne af „Lærde tidender“, som vare begyndte at udkomme året i forvejen, da Holstein fandt, at de gik noget for vidt i deres kritiker, „så det kunde have anseende af at sigte til personalia, der muligen kunde give anledning enten til besværinger eller forvolde dem selv en slags fortrædelighed, som kunde hindre det i sig ellers gode instituts fremgang“. Men denne advarsel skulde gives underhånden og i så mild en form, „at de ikke derover discoureres fra deres arbejde, men for det øvrige heller opmuntres til at fortfare i dette deres ellers rosværdige foretagende“²⁾.

Vi se altså, at i hele den sidste del af kong Fredrik V's tid blev pressen holdt under et skarpt tilsyn. Det eneste, der, så vidt vides, blev foretaget til dens fordel, var, at det 1748 befaledes kollegierne at meddele pålidelige efterretninger om embedsbesættelser, forord-

¹⁾ Indbundne universitetscirkulærer I, p. 17.

²⁾ Oversekretærens brevbog 1757 nr. 389.

ninger og andre offentlige foranstaltninger til en mand, som skulde redigere disse og tilstille bladene dem¹⁾).

Det vil af det foregående ses, at de strenge forholdsregler mod pressen først indtræde, efter at Bernstorff 1750 var bleven Schulins eftermand. Det synes, som om Schulin har havt blik for, at pressen kunde benyttes, i det han stundom forsøgte ved hjælp af den at demente ubehagelige rygter. Da således forholdene i året 1749 vare spændte til det yderste, i det man ventede et udbrud af fjendtligheder i hele Nordevropa og da også mellem Danmark og Sverrig, lod han „Posttidenden“ meddele, at det var urigtigt, når det påstodes, at hensigten med kongens forestående rejse til Norge var at inspicere de der samlede tropper²⁾. Ud på sommeren samme år, da krigsfaen var overstået derved, at Danmark havde fornyet sit forbund med Frankrig, gik der endnu rygter om, at det var med det modsatte parti, Rusland, England, Østrig og Holland, det havde forenet sig. Også dette rygte modsagdes i Posttidenden af 25. Avgust med den diplomatiske vending, at det „synes endnu intet andet at være end en gætning“.

En lignende benyttelse af aviserne i politiske øjemed vil man formentlig forgæves søge, efter at Bernstorff var bleven minister. Det var hans anskuelse, at „tidendeskriveren må blot fortælle det, som virkelig er foregået, men overlade dommen derom til sine læsere. Men allermindst må han indblande sådanne domme og betragtninger, hvorved ansete mænd forulempes. En skrivemåde, som strider derimod, forråder kun en kådhed, som ikke bør lades ustraffet, når den endog formastelig

¹⁾ Det tyske kancellis brevbog 24. Febr. 1748.

²⁾ Posttidende nr. 36 d. 5. Maj 1749.

slippes løs imod højtstående personer¹⁾. Men disse grundsætninger måtte nødvendigvis bevirke, at han betragtede pressen med uvillie; ti hvor tarvelig den end er, kan den ikke holde ræsonnement og kritik ude af bladene. Der er derfor heller ingen tvivl om, at Bernstorff egentlig kun har betragtet disse som en faktor, der let kunde faa en ubehagelig indflydelse på statssagernes afgørelse, og som man derfor gjorde klogest i at holde så meget udenfor som muligt. Vi tænke herved ikke blot på, hvad ovenfor er påvist, at Bernstorff bestandig gør sig til talsmand for diplomaternes anker mod pressen; han har måske stundom vanskelig kunnet undgå dette, om det end må antages, at han nok, hvis det havde været ham magtpåliggende, vilde have kunnet finde andre udveje end bestandig at forlange censuren skærpet. Men man får et stærkt indtryk af en forkuet presse, når man gennemgaar aviserne fra året 1762. I hele den første halvdel af dette beredte Danmark sig til en kamp på liv og død mod Rusland, og det slår ikke fejl, at der under sådanne omstændigheder må have været en stærk bevægelse i det mindste i København. Men i aviserne findes der ikke spor af, ja ikke en gang hentydning til, at Danmark gik en frygtelig krig imøde, hvis man da ikke dertil vil regne to forbud, der udstedtes d. 16. Januar og 5. Marts mod udførelsen af korn, flesk, smør og ost²⁾. Da så faren var ovre og Posttidenden d. 6. Avgust berettede tronskiftet i Rusland, stod det som en notits mellem udenlandske begivenheder uden nogen antydning af, at det havde betydning for Danmark, og dog må der ved denne efterretning være

¹⁾ Stolpe, anf. skr. III, 224.

²⁾ Posttidende nr. 15 og 20.

lettet en tung sten fra alle fædrelandskærlige mænds hjerter. Den eneste officielle tilkendegivelse af, at faren var ovre, var ophævelsen af de nævnte udførselsforbud og en bekendtgørelse om, at kongen vilde lade c. 800 tdr. korn fra magasinerne sælge billigt til fordel for de fattige¹⁾. Bernstorff har indlagt sig udødelig ære ved det mod, hvormed han mødte den uhyre fare, der truede Danmark; men han har tillige lagt for dagen, i hvor høj grad han var kabinetspolitiker, og hvor lidt han forstod betydningen af, at folket blev forberedt på de ofre, der skulde kræves af det og stemt til villigt at yde dem, og var faren ikke så uformodentlig bleven afvendt, kunde Danmark være kommet til at betale hans forsømmelse dyrt nok.

¹⁾ Posttidende nr. 63.
